

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.123>
УДК 930:325:94.38

Олександр ОДРІН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
olodrin@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

РАННІ ЕТАПИ ЕЛЛІНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ БАСЕЙНУ ЧОРНОГО МОРЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ Й ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДИСКУСІЇ

Мета — аналіз сучасних концепцій процесу освоєння еллінами берегів Чорного моря у загальному контексті історії «заморських» греків VIII — початку VI ст. до н. е. В останні десятиліття в історіографії Великої грецької колонізації спостерігаються дві протилежні тенденції. З одного боку, активно заперечуються давні концепції, в основі яких, на думку сучасних теоретиків, лежать принципово хибні положення. Яскравим прикладом тут є так звана торговельна теорія колонізації, сформульована британськими дослідниками століття тому. Стверджується, що її творці базувалися на фальшивій аналогії між давньогрецькою та модерною британською колонізаціями, а отже вона помилкова у своїй основі. З іншого боку, археологи-практики, аналізуючи новітні дані, звертаються до концепції пріоритету торговельних відносин («торгівля до прапора» / «trade before the flag») як до цілком робочої гіпотези, нехай і в модернізованому варіанті. У статті використано **методи** сучасного історіографічного аналізу. **Наукова новизна.** Вперше у вітчизняній історіографії грецька колонізація Чорноморського басейну розглянута у загальному контексті еллінської колонізації. Проведено порівняльний аналіз процесів ранньої колонізації Північно-Західного Причорномор'я й Центральної Італії, показано типологічну подібність між ними. Проаналізовано як сучасну історіографію концепції торговельної колонізації, так і праці

Цитування: Одрін О. Ранні етапи еллінської колонізації басейну Чорного моря: проблемні питання й історіографічні дискусії. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 123—136. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.123>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 6 (585)

творців цієї концепції та її критиків. **Висновки.** Результати археологічних досліджень останніх десятиліть змушують антикознавців повертатися до концепції торгівлі до прапора при вивченні ранніх етапів колонізації басейну Чорного моря, особливо його північного та північно-західного узбережжя. Матеріали з Нижнього Побужжя-Подніпров'я та Нижнього Подунав'я дозволяють припускати, що появи повноцінних апойкій передувала стадія існування (сезонних?) поселень-емпоріїв. Ця послідовність знаходить прямі аналогії у процесі грецької колонізації Центральної Італії, що демонструє перспективність порівняльного аналізу освоєння еллінськими поселенцями різних регіонів басейнів Середземного, Мармурового й Чорного морів.

Ключові слова: колонізація, історіографія, Давня Греція, Причорномор'я, Синоп, Ольвія.

Останніми десятиліттями в історіографії так званої Великої грецької колонізації VIII—VI ст. до н. е. відбуваються чергові процеси перегляду давніх концепцій і формування нових. Це стосується як загальнотеоретичних побудов, де відбивається вплив популярних нині постколоніалістських студій, так і суто практичних, пов'язаних з осмисленням нового археологічного та, меншою мірою, епіграфічного матеріалу. Варто принагідно зауважити, що результати перших і других часто виразно суперечать одні одним.

Яскравим прикладом таких суперечностей є, приміром, ставлення до ідей прибічників так званої торговельної теорії колонізації, згідно з якою заснуванню повноцінних апойкій передував період торговельних контактів, що супроводжувалося заснуванням факторій-емпоріїв. У межах деколонізаційного дискурсу подібна схема виглядає перенесенням на грецьку колонізацію моделей колонізації нового часу, особливо британської¹, натомість новітній археологічний матеріал змушує археологів-практиків повернутися до ідей adeptів торговельної теорії, які, здавалося, були давно відкинуті під час домінування аграрної теорії колонізації, що зводила її до самого лише пошуку нових земель в умовах земельної кризи в метрополії, викликаної як перенаселенням, так і суто соціальними причинами. Так само активно дискутується роль негрецького населення при формуванні перших поселень (емпоріїв?), як на заході грецького світу (Пітекусси), так і на його північному сході (Березань)².

Найбурхливіші дискусії, природно, точаться навколо західного вектора Великої грецької колонізації, де й писемна традиція якісно багатша, і археологічні матеріали загалом різноманітніші, ніж на південно-східних околицях грецького світу³. Дослідники не обійшли увагою й ранні етапи освоєння еллінами берегів Чорного моря. Втім надто часто при цьому західний та південно-східний вектори

¹ Див., напр.: [1—2], де активно критикуються погляди британських дослідників середини минулого століття А. Блейквеса й Т. Данбебіна саме як виразників «імперської» історіографії.

² Це стосується як ролі догрецького населення, так і, у випадку Пітекусс — фінікійських мореплавців.

³ Примітно, що в новітній 7-томній оксфордській історії грецького світу доби архаїки [3], де розглянуто поліси не лише материкової, а й «заморської» Греції, апойкції Північної Егеїди (за винятком Халкідіки) та басейнів Мармурового, Чорного морів повністю обійдені увагою. Не включений навіть Фасос з його доволі багатою літературною, епіграфічною й, особливо, археологічною традицією.

колонізації розглядаються ізольовано один від одного, хоча порівняльний аналіз у цьому випадку не лише можливий, але й бажаний. Особливо продуктивним він має бути, коли йдеться про Циркумпонтійський регіон.

Метою цього дослідження буде аналіз сучасних концепцій процесу освоєння елінами берегів Понту Евксинського у загальному контексті історії «заморських» греків (термін Дж. Бордмена) VIII — початку VI ст. до н. е., адже проведення коректних історичних аналогій сприяє кращому розумінню процесів в умовах неповноти джерельної бази.

На початку варто окреслити ключові проблеми дослідження ранніх етапів колонізації басейну Чорного моря, навколо яких точаться основні історіографічні дискусії. Перша з них — хронологія початків еллінського проникнення у Чорноморський басейн. І тут головне питання — реальність ранньої фази понтійської колонізації: заснування у середині VIII ст. до н. е. поселень на південному морському узбережжі, зруйнованих згодом киммерійською навалою. Друге питання — специфіка процесу колонізації берегів Понту Евксинського у VII ст. до н. е.: освоєння його північних берегів не після, а до західного узбережжя, що виявляє цікаві паралелі на західному напрямку Великої грецької колонізації. І, нарешті, питання про характер перших поселень Північного Причорномор'я: чи існували тут початково емпорії, чи всі вони від заснування були повноцінними апоїкїями? Яким було співвідношення еллінського та негрецького населення цих поселень?

Почнімо з питань хронологічних. В історіографії дискутуються дві дати початку освоєння греками басейну Чорного моря: середина VIII ст. до н. е. та друга половина VII ст. до н. е.⁴ Різниця в понад століття пояснюється принциповими розбіжностями в оцінці надійності писемної традиції, яка твердить про ранній етап грецької колонізації південного берега Понту Евксинського, а також у граничній уривчастості археологічних даних, які поки що не підтверджують проникнення греків у Чорноморський басейн у VIII ст. до н. е.

У чому ж полягає дискусійність раннього датування? Згідно зі стійкою писемною традицією, яка базувалась і на місцевих переказах, насамперед синопських, початок проникнення еллінів у басейн Чорного моря слід відносити орієнтовно до другої чверті VIII ст. до н. е., а заснування тут перших апоїкїй (чи, можливо, емпоріїв) датуються 50-ми рр. того століття. Проте період їх існування був нетривалим, що пов'язано з киммерійською навалою, яка зруйнувала невеликі грецькі поселення.

Надійність цієї традиції вже віддавна викликала сумніви, принаймні від праці Ф. Білабеля [4, с. 32—33]. Причин цього декілька: це й загальна бідність джерельної бази (втім цілком співмірна з, приміром, інформацією про Ольвію), і відверті нестиківки у версіях різних джерел. Так, Псевдо-Скімн⁵ наводить складну чотириетапну схему заснування Синопи. На першій стадії місто вважається заснованим амазонками, на другому — фессалійцями (це може бути відсилкою до походу аргонавтів), і лише на третьому в місті з'являються мілетяни на чолі з

⁴ Про проблеми датування див. нижче.

⁵ Про твір цього автора, стан його збереженості та відомості про колонізацію Синопи докл. див.: [5—6].

Хаброндом⁶. Останній був убитий кіммерійцями, що дозволяє віднести заснування апойкії до середини — другої половини VIII ст. до н. е.

Натомість вірменська версія хроніки Євсевія датує 767/6 рр. до н. е. заснування не Синопи, а Трапезунта, а самої Синопи — аж 631 р. до н. е. Дослідників така схема спантеличує, оскільки Трапезунт в античній традиції однозначно вважається синопською субколонією⁷. Така плутанина підриває довіру до традиції ранньої колонізації загалом. Через це значна частина дослідників воліють узагалі відкинути реальність раннього етапу колонізації південного берега Чорного моря, тим більше, що й дані археології поки що її не підтверджують [7, с. 961, 964; 8; 9, с. 71].

Деякі не настільки ультраскептично налаштовані антикознавці воліють якось узгодити суперечності в писемних джерелах [10—12]. Найпростішим виходом тут буде віднести дату 757/6 рр. до заснування не Трапезунта, а Синопи. Так зазвичай і робиться. Хоча й незрозуміло, чому не можна припустити заснування одразу двох пунктів, адже не існує жодних причин уважати, що поселення VIII ст. до н. е. в Трапезунті за визначенням мало бути синопською субколонією, як це було століттям пізніше (пор.: [12, с. 567]).

Прояснити ситуацію могли б дані археології. Втім і тут все не так просто, оскільки нам невідомі не лише шари, які можна було б пов'язати з гіпотетичним раннім поселенням, але й шари кінця VII — початку VI ст. до н. е., коли, за загальною думкою, Синопа вже точно існувала, причому як повноцінна апойкія. Пояснення тут доволі просте: територія, котра, як вважається, була заселена першою, нині забудована, а культурний шар, очевидно, знищений [13, с. 1382; 14, с. 181]. Та й загалом дослідження на території самого цього міста вкрай обмежені через щільну міську забудову, тому провадяться вони переважно в околицях [9, 15—16]. Що ж стосується гінтерланду, то виявлення предметів, датованих VIII ст. до н. е. і навіть давніших, тут відомі, але вони вкрай нечисленні й, до того ж, немає жодної певності, що потрапили вони у глибинні райони саме з північного узбережжя Анатолії [14, с. 175—181]. Натомість на території Трапезунта археологічні дослідження взагалі не проводилися [17, с. 899].

Очевидно, що за нинішнього стану джерельної бази вважати питання ранньої колонізації Синопи вирішеним — як у негативному, так і в позитивному планах — явно зарано. Але й апріорно відкидати її можливість некоректно. Якщо навіть ранні шари античної Синопи нам практично невідомі — як через сучасну забудову, так і через їх нівелювання ще в античні часи, — то що ж тоді говорити про поселення VIII ст. до н. е., яке проіснувало, згідно з традицією, дуже недовго, а отже фізично не могло залишити по собі помітного культурного шару?!

Тож однозначну відповідь на поставлене питання (якщо це у принципі можливо) дадуть хіба що подальші археологічні дослідження, і то не тільки на тери-

⁶ Отже умовно можна віднести першу стадію ще до аборигенного населення доби бронзи (де амазонки є міфологічним заміном хетів), другу — до гіпотетичного проникнення у Чорне море мікенських ахейців, а третій етап пов'язувати саме з раннім проникненням мілетян у VII ст. до н. е.

⁷ Хеп. Ап. 4.8.22.

торії Синопи, а й гінтерланду, а особливо на тих місцевих центрах, для торгівлі з якими було, згідно з традицією, засновано цю апойкію (а, можливо, емпорій) на південному березі Чорного моря [16, с. 617—618].

Утім навіть якщо визнавати реальність раннього етапу понтійської колонізації, наступний період грецької колонізаційної активності, початок якого можна приблизно датувати другою чвертю VII ст. до н. е., ані територіально, ані хронологічно з ним жодним чином пов'язаний не був. По-перше, між ними існував розрив у щонайменше пів століття, а по-друге: початок освоєння чорноморських берегів у той час був територіально пов'язаний не з південним і навіть не із західним узбережжям Чорного моря, а з північним, доволі-таки віддаленим від апойкій Пропонтиди та проток. І така схема, з різким колонізаційним «кидком» на віддалені береги (при цьому найраніші поселення, можливо, мали статус емпоріїв, а не повноцінних апойкій) із наступним освоєнням проміжних пунктів на шляху з метрополії, демонструє разючу подібність в основних складових із тим, як відбувався процес колонізації Південної Італії століттям раніше. Розгляньмо ключові складові та хронологію цього процесу.

Археологи, спираючись на знахідки грецької кераміки, здавна сперечалися, який саме з грецьких полісів мав пріоритет у налагодженні контактів із Центральною Італією: Коринф чи міста Евбеї — Халкіда та Еретрія (так, творець торговельної теорії А. Блейквей віддавав пріоритет саме коринф'янам [18]). Утім як би не оцінювати роль коринф'ян у налагодженні зв'язків з Етрурією, пріоритет у заснуванні перших поселень належить усе ж не їм, а євбеїцям⁸. Причому перше еллінське поселення в регіоні — Пітекусси на острові Іск'я — було започатковане спільно обома провідними євбеїськими полісами — Еретрією й Халкидою. Час заснування Пітекусс археологи датують 750—730-ми рр. до н. е. Загалом же поява коринф'ян та євбеїців на Тірренському узбережжі фіксується ще в першій половині VIII ст. до н. е. [21, с. 201, 203].

Пітекусси здавна давали добрий матеріал прибічникам торговельної теорії колонізації. Появу цього поселення було складно пояснити аграрними запитами колоністів, адже вулканічні ґрунти острова сприятливі для культивування винограду, але аж ніяк не зернових (як, приміром, у сусідній Кампанії). Вказується, що на острові існували невеликі поклади металів — заліза й навіть золота, які могли зацікавити халкід'ян, чиє місто славилося металообробкою [22—24]. Але вкрай сумнівно, аби поселення засновувалося лише заради експлуатації цих, не надто багатих, ресурсів. Вірогідніше, що основною (хоч і не єдиною) причиною його виникнення було прагнення євбеїців, головно еретрійців, котрі вже володіли емпорієм в Аль-Міні на узбережжі Сирії [21, с. 222], налагодити торговельний маршрут до Етрурії з Близького Сходу. Звичайно, що, базуючись у Пітекуссах, елліни могли й розвідати місце для подальшого заснування аграрної апойкії на родючих землях Кампанії. Втім, згідно з писемною традицією, Куми були засновані без участі мешканців Іск'ї [Strabo, V, 4, 4].

⁸ Історіографію «заморської» діяльності євбеїців див.: [19, с. 167—176; 20, с. 139—152].

Якщо ж основною функцією поселення була торговельна, то виникає питання про його можливий емпоріальний статус. Відповідь на це питання тісно пов'язана з дискусіями про етнічний і професійний склад населення ранніх Пітекусс. Воно було доволі строкатим, включаючи не лише грецьку та місцеву, догрецьку, складові, але й, схоже, фінікійську громаду [21, с. 222; 25, с. 101 і далі]. Остання обставина спонукала найбільш радикально налаштованих дослідників, як-от Дж.К. Пападопулос, узагалі відкинути пріоритет еллінів у колонізації цього регіону (та не лише його), віддавши пальму першості фінікійцям [26—27]⁹. Утім у більшості дослідників настільки радикальні ідеї не викликають надмірного ентузіазму, тим паче, що, на думку фахівців зі власне фінікійської колонізації, вона сама була до певної міри інспірована колонізаційною активністю еллінів [28], а отже повноцінну фінікійську колонізацію¹⁰ можна вважати не первинною, а вторинною відносно еллінської.

Другим питанням є професійний склад населення Пітекусс, адже існує припущення, що там на початку переважали торговці та ремісники, включно з ювелірами¹¹, що нехарактерно для повноцінної апойкії з розвинутою сільськогосподарською базою. Ціком логічно з цього випливає висновок про емпоріальний характер раннього грецького поселення на острові [21, с. 221]. І лише згодом, орієнтовно в останній чверті VIII ст. до н. е., воно набуло рис повноцінного поліса, який, утім, проіснував недовго. Вже невдовзі мешканці були змушені його покинути та переселитися до сусідніх Кум. Причинами цього, за писемною традицією, стали землетрус і громадянські заворушення (стасис), вочевидь пов'язані з Лелантською війною між Халкидою та Еретрією, що викликало конфлікт між поселенцями халкідського й еретрійського походження, який закінчився вигнанням останніх¹².

Куми були засновані халкідянами (за участі мешканців малоазійських Ким, які дали назву полісові) протягом другої половини VIII ст. до н. е. (археологи називають дати від 740-х до 720-х рр.). І от саме сюди, в Куми, згодом переселилися мешканці Пітекусс, котрі постраждали, як уже згадувалося, і від землетрусу, і від стасису. При цьому Куми, на відміну від Пітекусс, мали яскраво виражений аграрний характер, а місцеві ґрунти славилися родючістю [Strabo, V, 4, 3]. Тут навіть не було повноцінної морської гавані — лише якірна стоянка.

Варто спеціально підкреслити декілька обставин, важливих для порівняння з колонізацією Північнопонтійського регіону:

1. Перше поселення засновується одразу в кінцевій точці морського торговельного шляху, тоді як на проміжних пунктах цього шляху апойкії виникають щонайменше на кілька десятиліть пізніше. У випадку Італії це, в першу чергу,

⁹ Тенденція применшувати здобутки античної цивілізації і звеличувати східні — виразна ознака нашого часу.

¹⁰ Тобто таку, яка супроводжувалася заснуванням міст, а не факторій чи торговельних кварталів.

¹¹ Причому торгівля ця не обов'язково мала провадитися самими привозними товарами, але й продукцією власного виробництва. Недарма ж відзначається чималий вплив місцевих, пітекусських, ювелірів на формування орієнталізованого стилю етруських золотарів.

¹² Існує версія про перемогу еретрійців у цьому конфлікті [20, с. 140]. Втім більшість дослідників її не поділяють.

Регій у Мессінській протоці, заснований, згідно з традицією, за одне — два десятиліття після Кум і за три — після Пітекусс.

2. Це перше поселення виникає на не надто привабливих із погляду аграрного виробництва теренах, і переноситься на такі землі за кількадесят років.

3. Статус цього поселення залишається неясним: припускають, що на початку свого існування воно ще не було повноцінною апоїкією, а лише емпорієм.

4. На цьому ранньому поселенні серед населення присутня значна негрецька складова, статус якої незрозумілий. Через це деякі дослідники взагалі заперечують еллінський характер раннього поселення.

Порівняймо цю картину з тією, яка вимальовується при вивченні ранніх етапів колонізації північного узбережжя Понту Евксинського. Історія протиборства прибічників торговельної та аграрної теорій колонізації Північного Причорномор'я добре відома [29, с. 22]. Принаймні в українській історіографії щонайменше з часу виходу монографії В. Лапіна [30], а особливо з появою колективних праць, присвячених ольвійській хорі [31—32], переважає погляд на перші грецькі поселення на Нижньому Побужжі як на суто аграрні (на противагу домінуючій до того торговельній теорії)¹³. Однак в останні десятиліття цей усталений погляд підданий ревізії в низці праць А. Буйських, котра проаналізувала наявний керамічний комплекс із нижньобузьких поселень — як із попередніх розкопок, так і з найновіших¹⁴, та дійшла висновку, що попередні уявлення стосовно хронології їх заснування хибні [34—35]. Зокрема жодне з сільських поселень не було засноване раніше за Ольвію, тобто ніякої окремої березанської хори, про яку говорив російський дослідник С. Соловійов, насправді не існувало [35]. Сама ж дата заснування Ольвії була суттєво скоригована, що дало можливість дослідниці у програмній статті 2013 р. запропонувати нову концепцію колонізації Нижнього Побужжя [29]. З огляду на принципову важливість висновків, на ключових положеннях варто зупинитися детальніше.

Отже авторка, слідом за Е. Греємом та Н. Ергаратом [36; 37, с. 44—45], датує початок освоєння еллінами регіону Північно-Західного Причорномор'я (Нижнього Подунав'я та Нижнього Побужжя-Подніпров'я) часом після середини VII ст. до н. е. Процес цей проходив у кілька етапів. На першому з них було засновано Борисфен (Березанське поселення). А. Буйських датує цю подію серединою 40-х рр. VII ст. до н. е. та вважає, що приблизно чверть століття воно мало характер сезонного поселення, ставши стаціонарним не перед, а одночасно із заснуванням Ольвії. Цю останню подію дослідниця, спираючись на новітні керамічні матеріали, датує 610—590-ми рр. VII ст. до н. е., причому заселення території міста відбувалося разово, воно відразу створювалось як центр поліса, а уявлення про початкове існування сукупності поселень, котрі лише згодом злилися в єдине, хибне [29, с. 25].

Це дозволило А. Буйських наново порушити питання про емпоріальний статус ранньої Березані, що, своєю чергою, робило правомірним проведення по-

¹³ Про протистояння в радянській історіографії адептів аграрної й торгової теорій колонізації див.: [33].

¹⁴ Праці з хронології поселень ольвійської хори — у співавторстві з С. Буйських.

рівняльного аналізу процесів колонізації у Центральній Італії та на Нижньому Побужжі-Подніпров'ї. Одним із перших таку паралель провів ще Н. Ергардт [37], зосередившись, головним чином, на територіальних аспектах «стрибка на материк». Зараз у нашому розпорядженні суттєво більше матеріалів, що дозволяє говорити і про економічні, і про соціальні аспекти процесу.

Якщо залишити осторонь реальність існування сезонних поселень (відповідний характер ранньої Березані нині неможливо ані довести, ані спростувати), то низка паралелей у колонізаційній практиці халкідян у Центральній Італії та мілетян на Нижньому Побужжі простежується доволі виразно. Першою такою паралеллю виступає часовий проміжок між появою слідів перебування греків і заснуванням стаціонарного поселення. Він складає 25—30 років (в обох випадках), при цьому статус раннього поселення залишається незрозумілим, як і роль негрецького елемента¹⁵. Втім за нинішнього стану джерельної бази на ці питання годі чекати однозначної відповіді. Другою подібною паралеллю є розташування емпорію на території, не надто сприятливій для сільськогосподарської діяльності, натомість близької до покладів сировини. Щоправда, останнє для Пітекусс простежується чіткіше, ніж для Березані¹⁶.

В обох випадках спостерігаємо перенесення центру колонізаційної активності на материк («стрибок на материк» / «Festlandssprung» за Н. Ергардтом), поближче до сільськогосподарських угідь — до Кум та Ольвії відповідно. При цьому в Кумах, як мовилося вище, навіть не було повноцінної гавані — лише якірна стоянка. В Ольвії гавань існувала, але її функціональність теж ставиться під сумнів¹⁷.

Звичайно, щодо колонізації Кампанії та Нижнього Побужжя, ми можемо говорити лише про загальну подібність, а не про ідентичність цих процесів. Пітекусси, згідно з античною традицією, були засновані двома полісами — Халкідою та Еретрією, що згодом призвело до громадянського конфлікту (стасису). Нічого подібного на Нижньому Побужжі не спостерігалось, адже освоєння цього регіону відбувалося за повного домінування одного поліса — Мілета¹⁸. Для Пітекусс, які відпочатково були емпорієм, припускається все ж певний період полісного статусу, тоді як для Борисфена подібний статус не підтверджується ані епіграфічними, ані археологічними даними. Заснування емпорію в Пітекуссах виглядає цілком логічним, зважаючи на

¹⁵ Про нібито фінікійський характер раннього емпорія на Пітекуссах див. вище. Відносно нещодавно у чомусь подібні ідеї стосовно ранньої Березані висловив І. Бруяко [38, с. 210—216]. Щоправда, літературу з грецької колонізації автор загалом ігнорує, що робить його побудови цілком умоглядними.

¹⁶ Передатування Ягорлицького поселення ставить під питання розробку першопоселенцями сировинних ресурсів Кінбурнського півострова.

¹⁷ Ю. Болтрик та О. Каряка навіть припускають, що функції морського порту могла виконувати гавань Глибокої Пристані [39].

¹⁸ Ідеї про конфлікт між першопоселенцями та епойками, базовані на інтерпретаціях доволі туманних за змістом пам'яток малої епіграфіки, залишаються суто умоглядними конструкціями, на відміну від конфлікту на Пітекуссах, і в будь-якому випадку не стосуються боротьби між двома групами першопоселенців.

близькість до багатих міст Етрурії, тоді як для Борисфена заснування саме емпорію пояснити складніше, хоча певні кроки у цьому напрямі робляться¹⁹.

Не можна не згадати, що подібну картину (і то трохи ранішу хронологічно за нижньодніпровську) ми спостерігаємо й на Нижньому Дунаї, де виникненню повноцінного поліса (Істрії) також передувала поява поселення з неясним статусом (Оргаме) [7, с. 933, 940²⁰; 41, с. 22—23]. Щоправда, П. Александреску, уподібнюючи пару Оргаме — Істрія Березані — Борисфену та Ольвії відповідно, пише, що Оргаме, як і Борисфен «переходять від стадії апоїкції до стадії політичного центру» [41, с. 22], але сторінкою далі вказує, що жодних ознак полісного статусу ці поселення не мали. Тож чи можна їх називати апоїкіями, а чи радше такі емпоріями, як це робить А. Буйських [29, с. 31]?

Усі ці особливості ставлять перед дослідниками понтійської колонізації низку питань. Якщо приймати загальну подібність в етапах колонізації обох розглянутих вище регіонів, то вона мала б складатися з трьох етапів: а) розвідка торговельних шляхів і заснування емпорію в кінцевому пункті; б) формування у цьому регіоні повноцінної апоїкції з розвинутою аграрною базою; в) колонізація проміжних пунктів на шляху від Босфору до цієї «кінцевої» апоїкції. Якщо поява грецьких поселень у Північно-Західному та Західному Причорномор'ї хронологічно цілком вкладається у цю схему²¹, то от з самою ідеєю торговельної колонізації не все так зрозуміло, особливо це стосується Ольвії, адже, як уже зазначалося, щодо торговельних контрагентів еллінських купців є питання. Утім, попри ці складнощі, порівняльний аналіз колонізаційних процесів у різних областях грецької ойкумени виглядає дуже перспективно. А особливо — саме для Чорноморського басейну, адже брак писемних джерел, які висвітлювали б хід колонізації, археологічні можуть компенсувати лише частково.

Говорячи ж про реінкарнацію торговельної теорії колонізації, варто нагадати основні етапи її формування. В нашій історіографії досі існує тенденція розглядати її в контексті освоєння Північного Причорномор'я у відриві від загальних тенденцій історіографії античності, хоча автором, котрий чи не вперше в антикознавстві розробив подібну ідею (якраз на матеріалах Центральної Італії) був британець А. Блейквей²². Аналізуючи археологічні матеріали з італійських по-

¹⁹ Тут дуже заманливою виглядає гіпотеза Ю. Болтрика про існування на Нижньому Побужжі системи суходільних шляхів, які пов'язували цей регіон із городищами лісостепової зони, причому початок існування цих шляхів автор відносить ще до доби бронзи [39—40]. Це могло б пояснити появу тут еллінських торговців, адже торговельні контакти з поселеннями лісостепу засвідчені археологічно.

²⁰ А. Аврам, усупереч археологічним даним, припускає заснування Оргаме з Істрії. Втім, якщо слідувати моделі, запропонованій А. Буйських, Оргаме як міський центр, а не емпорій, і справді міг сформуватись у процесі складання Істрійського поліса.

²¹ Перший етап — виникнення Оргаме на Нижньому Подунав'ї та Борисфена на Нижньому Побужжі-Подніпров'ї; другий етап — формування Істрійського й Ольвійського полісів; третій етап — заснування Аполонії, Одесса та інших полісів «лівого берега» Понту.

²² Перша його стаття з'явилася за рік до праці Т. Книпович, що стала знаковою в радянській історіографії, й на порядок перевищувала її як за постановкою питання, так і за глибиною розробки проблеми.

селень (причому не з власних розкопок, позаяк Британська школа в Афінах тоді провадила роботи на Криті й біля Коринфа), він сформулював свою концепцію «торгівлі до прапора» («trade before the flag»), опонуючи поширеній (особливо в німецькій історіографії) ідеї, що торгівля стала результатом колонізації, а не поштовхом до неї. У 1933 р. А. Блейквей опублікував велику програмну статтю [42], де виклав основи своєї концепції. Згодом він доповнив їх у праці 1935 р. [18]. Зробити масштабнішу публікацію дослідник не встиг через передчасну смерть.

Ідеї А. Блейквея розвинув його учень австралієць Т. Данбебін. Повернувшись із фронтів Другої світової війни до Оксфорда, він підготував дисертацію, присвячену грецькій колонізації Італії та Сицилії. За три роки видав книжку «Західні греки» [43]. Вона й досі залишається настільною для всякого, хто займається історією грецької колонізації Заходу та колонізації взагалі. І саме вона, разом із працями А. Блейквея, стала згодом об'єктом антиколонізаційних критичних студій [1]. При цьому критиці піддавалася не так доказова база концепції, як її загальні настанови: мовляв, саме формулювання «торгівля до прапора» запозичене з британської колонізаційної практики (з діяльності Ост-Індської компанії) та є анахронізмом. Утім навряд чи можна знайти дослідження з теорії і практики колонізації, авторові якого вдається цілком абстрагуватися від сучасності. Недарма ж і концепція аграрної колонізації виникла в німецькій «континентальній» історіографії, а торговельної — у британській.

Очевидно, нині вже настав час критично проаналізувати історію виникнення та протистояння різноманітних концепцій колонізації, напрацьованих світовим антикознавством за понад століття, уникаючи надмірної політизації питання, яка надто вже дала про себе знати в останні два десятиліття. Тим більше, що узагальнюючі праці, в котрих, поряд з англосовітською, аналізуються напрацювання й інших історіографій (німецько-, франко-, італомовних) вже почали з'являтися друком, що є дуже позитивною тенденцією.

В радянській та в пострадянській українській історіографії довго зберігалася тенденція сприйняття освоєних еллінами північних узбереж Чорного моря практично поза контекстом колонізаційних практик в інших регіонах грецького світу, як у близьких (Північна Егеїда, Пропонтида, Західне Причорномор'я), так і у віддаленіших (Центральна Італія, Сицилія, Киренаїка). Результатом цього часом ставали концепції, які погано узгоджувалися з відомою нам колонізаційною практикою еллінів, як-от ідея стихійної, неорганізованої колонізації Нижнього Побужжя. Загалом же в радянській історіографії можемо спостерігати свого роду «винайдення велосипеда», прикладом чого слугує концепція торговельної колонізації О. Іессена, сформульована десятиліттям пізніше за програмну працю А. Блейквея²³.

Сьогодні ситуація принципово інша, ніж кілька десятиліть тому: обмін ідеями та інформацією відбувається вільно, тож розгляд колонізаційних процесів у Понтій-

²³ Питання про те, чи в радянській історіографії, особливо сталінських часів із надзорстким ідеологічним контролем, було можливе «мовчазне» запозичення ідей «буржуазних авторів» із наступною їх марксистською «орнаментациєю», потребує окремого дослідження.

ському регіоні в контексті практик Великої грецької колонізації не лише бажаний, а й необхідний. І питання, розглянуті вище, яскраве тому підтвердження. Виразні аналогії у процесах грецької колонізації Центральної Італії та Північного Причорномор'я засвідчують перспективність порівняльного аналізу освоєння еллінськими поселенцями різних районів у басейнах Середземного, Мармурового, Чорного морів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Shepherd, G.B. The Advance of the Greek: Greece, Great Britain and Archaeological Empires. *Hurst H., Owen S. (Eds.). Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference.* London, 2005. 23-44.
2. Snodgrass, A.M. "Lesser Breeds": The History of a False Analogy. *Hurst H., Owen S. (Eds.). Ancient Colonizations. Analogy, Similarity and Difference.* London, 2005. 45-58.
3. The Oxford History of the Archaic Greek World. Vol. I: Argos to Corcyra Edited by Paul Cartledge and Paul Christesen, 2024; Vol. II: Athens and Attica Robin Osborne, 2023; Vol. IV: Cyrene to Metapontion, 2025; Vol. VI: Rhodes to Western Sicily Edited by Paul Cartledge and Paul Christesen, 2025.
4. Bilabel, F. Die ionische Kolonisation. Leipzig, 1920 [in German].
5. Marcotte, D. Les Géographes Grecs. T. I: Introduction générale. Pseudo-Scymnos: Circuit de la Terre (Collection Des Universites De France Serie Grecque). Les Belles Lettres, 2002 [in French].
6. Ivantchik, A. Die Gründung von Sinope und die Probleme der Anfangsetappe der griechischen Kolonisation des Schwarzmeergebietes. *The Greek Colonization of the Black Sea: Historical Interpretation of Archaeology.* Historia, Einzelschriften 121. Stuttgart, 1998. 297-330 [in German].
7. Avram, A., Hind, J. & Tsetschladze, G. The Black Sea. *Hansen M.H., Nielsen T.H. (Eds.). An Inventory of Archaic and Classical Poleis.* Oxford: Oxford University Press, 2004. 924-973.
8. Boer, J. de. The Cimmerian invasions in Anatolia and the earliest Greek colonies in the Black Sea area. *Eirene.* 2006. XLII: 43-55.
9. Doonan, O. Sinop Landscapes. Exploring Connection in a Black Sea Hinterland. University of Pennsylvania Press, 2011.
10. Drews, R. The Earliest Greek Settlements on the Black Sea. *The Journal of Hellenic Studies.* 1976. 96: 18-31.
11. Graham, A.J. The Colonial Expansion of Greece. *Cambridge Ancient History.* 1983. 3, 3: 83-162.
12. Manoledakis, M. On the cults of Sinope and the founders of the city. *Petropoulos E.K., Maslennikov A.A. (Eds.). Ancient Sacral Monuments in the Black Sea.* Thessaloniki, 2010. 563-576.
13. Doonan, O. Sinope. *Gramrnenos D.V., Petropoulos E.K. (Eds.). Ancient Greek Colonies in the Black Sea.* Thessaloniki, 2003. II: 1379-1402.
14. Manoledakis, M. The Early Greek Presence in the Southern Black Sea. *Manoledakis M., Tsetschladze G.R., Xydopoulos I. (Eds.). Essays on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Littoral. Colloquia Antiqua 18.* Peeters Publishers, 2018. 173-241.
15. Doonan, O. Sinop Landscapes: Towards an Archaeology of Community in the Hinterland of a Black Sea Port. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.* 2010. 16. 1-2: 175-187.
16. Doonan, O. Colony and conjuncture: the early Greek colony at Sinope. *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme (Milesische Forschungen 5).* Mainz: Philipp von Zabern, 2007. 613-620.

17. Manoledakis, M. Ionians in the southern Black Sea littoral. *Tsetsckbladze G.R. (Ed.). Ionians in the West and East. Colloquia Antiqua* 27. 2022. 895-914.
18. Blakeway, A. "Demaratus": A study in some aspects of the earliest Hellenisation of Latium and Etruria. *Journal of Roman Studies*. 1935. 25: 129-149.
19. Fachard, S. & Verdan, S. Chalcis and Eretria. *Cartledge P., Christesen P. (Eds.). The Oxford History of the Archaic Greek World: Volume I: Argos to Corcyra*. 2024. 95-244.
20. Walker, K.G. Archaic Eretria: A Political and Social History from the Earliest Times to 490 BC. Routledge, 2004.
21. D'Agostino, B. The First Greeks in Italy. *Tsetsckbladze G.R. (Ed.). Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*. Leiden, 2006. 201-237.
22. Bakhuizen, S.C. Chalcis-in-Euboea, Iron and Chalcidians Abroad. Leiden, 1976.
23. Verdan, S. & Heymans, E. Men and Metals on the Move: The Case of Euboean Gold. *Cinquantatrotro T.E., D'Acunto M. (Eds.). Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West*. 2020. I. 27: 279-299.
24. Bakhuizen, S.C. Greek Steel. *World Archaeology*. 1977. 9.2: 220-234.
25. Charalambidou, X. Viewing Euboea in relation to its colonies and relevant sites in northern Greece and Italy. *Mazarakis A.A., Alexandridou A., Charalambidou X. (Eds.). Regional Stories: Towards a New Perception of the Early Greek world, Proceedings of the International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek*. University of Thessaly, 2015. 18-21/6. 85-126.
26. Papadopoulos, J.K. Phantom Euboians. *Journal of Mediterranean Archaeology*. 1998. 10 (2): 191-219.
27. Papadopoulos, J.K. "Phantom Euboians" — a decade on. *Rupp D.W., Tomlinson J.E. (Eds.). Euboea and Athens: proceedings of a colloquium in memory of Malcolm B. Wallace, Athens, 26—27 June 2009*. Athens, 2011. 113-134.
28. Niemeyer, H.G. The Phoenicians in the Mediterranean. Between Expansion and Colonisation: A Non-Greek Model of Overseas Settlement and Presence. *Tsetsckbladze G.R. (Ed.). Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*. Leiden, 2006. 143-168.
29. Bujskikh, A. О греcheskoj kolonizatsii Severo-Zapadnogo Prichernomorija (novaja model?). *Vestnik drevnej istorii*. 2013. 1: 21-39 [in Russian].
[Буйских А.В. О греческой колонизации Северо-Западного Причерноморья (новая модель?). *Вестник древней истории*. Вып. 1. Москва, 2013. С. 21—39].
30. Lapin, V.V. Grecheskaja kolonizatsija Severnogo Prichernomorija (kriticheskij ocherk otechestvennykh teorij kolonizatsiji). Kiev: Naukova dumka, 1966 [in Russian].
[Лэпін В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья: (критический очерк отечественных теорий колонизации). Киев: Наукова думка, 1966].
31. Kryzhitskij, S.D., Bujskikh, S.B., Burakov, A.V. & Otreshko, V.M. Selskaja okruga Olvii. Kiev: Naukova dumka, 1989 [in Russian].
[Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. Киев: Наукова думка, 1989].
32. Kryzhitskij, S.D., Bujskikh, S.B. & Otreshko, V.M. Antichnyje poselenija Nizhnego Pobuzhja (arkheologicheskaja karta). Kiev, 1990 [in Russian].
[Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). Киев: Наукова думка, 1990].
33. Odrin, O. Silske gospodarstvo Olvii: istoriia doslidzhen ta kontseptsii. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 2016. 16: 263-272 [in Ukrainian].
[Одрін О. Сільське господарство Ольвії: історія досліджень та концепцій. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 16. Київ, 2016. С. 263—272].
34. Bujskich, A.V. Borysthene — Olbia: Die Gründung von Olbia im Lichte der jüngsten archäologischen Untersuchungen. *Eurasia Antiqua*. 2005. 11: 15-35 [in German].

35. Bujskich, S.B. & Bujskich, A.V. Zur Chronologie der archaischen Siedlungen in der Chora von Olbia Pontica. *Eurasia Antiqua*. 2013. 19: 1-32 [in German].
36. Graham, A.J. The Date of the Greek Penetration of the Black Sea. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 1958. 5 (1): 25-42.
37. Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien: Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen. Peter Lang GmbH, 1988 [in German].
38. Brujako, I.V. Neskolko siuzhetov na temu kolonizatsii Severo-Zapadnogo Prichernomorija. *Antichnyj mir i arkheologija*. 2015. 17: 209-237 [in Russian].
[Бруяко І.В. Нескільки сюжетов на тему колонізації Северо-Западного Причорномор'я. *Античний мир і археологія*. Вип. 17. Москва, 2015. С. 209—237].
39. Boltryk, Yu.V. & Kariaka, O.V. Naidavnisha transportna mahistral Skifii (shliakh: Nyzhnii Buh — Serednii Dnipro). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2023. 47(2): 202-214 [in Ukrainian].
[Болтрик Ю.В., Каряка О.В. Найдавніша транспортна магістраль Скіфії (шлях: Нижній Буг — Середній Дніпро). *Археологія і давня історія України*. Вип. 47(2). Київ, 2023. С. 202—214].
40. Boltryk, Yu. Pontic trade routes — Baltic sea area as a map of scythian expansion. *Baltic-Pontic Studies*. 2009. 402-414.
41. Alexandrescu, P. L'aigle et le dauphin: Études d'archéologie pontique. Editura Enciclopedica, 1999.
42. Blakeway, A. Prolegomena to the study of Greek commerce with Italy, Sicily, and France in the eighth and seventh centuries B. C. *Annual of the British School at Athens*. 1932/1933. 33: 170-208.
43. Dunbabin, T.J. The western Greeks: The history of Sicily and south Italy from the foundation of the Greek colonies to 480 b. c. Oxford: Claredon Press, 1948.

Надійшла / Received 06.10.2025

Oleksandr ODRIN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
olodrin@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

EARLY STAGES OF GREEK COLONIZATION OF THE BLACK SEA BASIN: PROBLEMOUS ISSUES AND HISTORIOGRAPHICAL DISCUSSIONS

The purpose is to analyze modern concepts of the process of the Greek colonization of the shores of the Black Sea in the general context of the history of the “overseas” Greeks of the 8th — early 6th centuries B C. In recent decades, two opposing trends have been observed in the historiography of the Great Greek colonization. On the one hand, ancient concepts are actively denied, which, according to modern theorists, are based on fundamentally false positions. A striking example here is the so-called *trade theory of colonization*, formulated by British researchers a century ago. It is argued that its creators were based on a false analogy between ancient Greek and modern British colonization, and therefore, it is fundamentally incorrect. On the other hand, practicing archaeologists, analyzing the latest data, turn to the concept of *trade before the flag* as a completely working hypothesis, albeit in a modernized version. The article uses **methods** of modern historiographic analysis. **Scientific novelty.** For the first time in domestic historiography, the Greek colonization of the

Black Sea basin is considered in the general context of Hellenic colonization. A comparative analysis of the processes of early colonization of the North-Western Black Sea region and Central Italy is conducted, and typological similarities between them are shown. Both the modern historiography of the concept of trade colonization and the works of the creators of this concept and its critics are analyzed. **Conclusions.** The results of archaeological research in recent decades force antiquarians to return to the concept of *trade before the flag* when studying the early stages of colonization of the Black Sea basin, especially its northern and north-western coasts. Materials from the Lower Buh-Dnipro and Lower Danube regions suggest that the emergence of full-fledged *apoikia* was preceded by the stage of existence of (seasonal?) *emporium* settlements. This sequence finds direct analogies in the process of Greek colonization of Central Italy, which demonstrates the potential of a comparative analysis of the development of different regions of the Mediterranean, Marmara, and Black Sea basins by Hellenic settlers.

Keywords: *colonization, historiography, Ancient Greece, Black Sea region, Sinope, Olbia.*